

Om Utsteinklosterets bygningshistorie

Ole Egil Eide

Augustinerklosteret på Utstein i Rogaland er Norges eneste noenlunde intakte klosteranlegg fra middelalderen, og i følge vanlig oppfatning grunnlagt i 1260-årene. Her, som i alle klosteranlegg, står man overfor en ganske sammensatt bygningsstruktur med flere oppføringstrinn og mange vanskelig tolkbare aldersrelasjoner. Over tid har disse invitert til flere ulike synspunkt på bygningshistorien.

Dette er ikke stedet hvor det er mulig å gjennomgå hele klosteranlegget og overalt avgi bemerkninger til de forskjellige oppfatninger. De ulike teorier omkring selve klosterkirkens tilblivelsesforløp innbyr imidlertid til noen kommentarer og litt diskusjon fordi den er helt egenartet i sin utforming, er sentral for dateringen av hele anlegget, og dertil det ledd i komplekset der de ulike meninger støter sterkest mot hverandre.¹ Noen dyperegående drøfting kan det likevel ikke bli tale om da dette skulle fordra til dels omfattende undersøkelser på stedet.

Et meget langstrakt rektangel danner kirkens grunnplan (fig.1). Innvendig innnevres imidlertid planen av et grunnmurt tårn, kvadratisk i plan, omlag midt på bygningen. Koret i øst og skipet i vest framstår derfor som to separate enheter. Denne særegne grunnplan, som står uten egentlige paralleller i klosterarkitekturen, indikerer ved sin blotte form at man står overfor en bygning som må være reist i to trinn. Og dette forhold understrekes ytterligere gjennom ulikheter i murverk og vindusutforming.

*

Arkitekt Johan Meyer sto for de første restaureringsarbeidene på Utstein i perioden 1900–04, og alt etter sine første besøk på stedet, leverte han en formening om det nevnte fenomen.² Ut fra særegenheter ved tårnrommets hvelv antydet han at koret var reist først, som en egen enhet, *tårn og skip* deretter. Hele anlegget henførtes li-

¹ Kommentaren bygger på foto av murverket før dette igjen ble pusset, besøk på stedet 20.2.06, samt forutgående kunnskap om monumentet.

² Meyer har framsatt sine antakelser på dette punkt i Bilag til *Storthingsproposisjon No. 85. 1894*. I senere omtale av klosteret nevner han ikke en slik byggetakt. Meyers synspunkter og arbeid er referert hos Hommedal 2001:20–3.

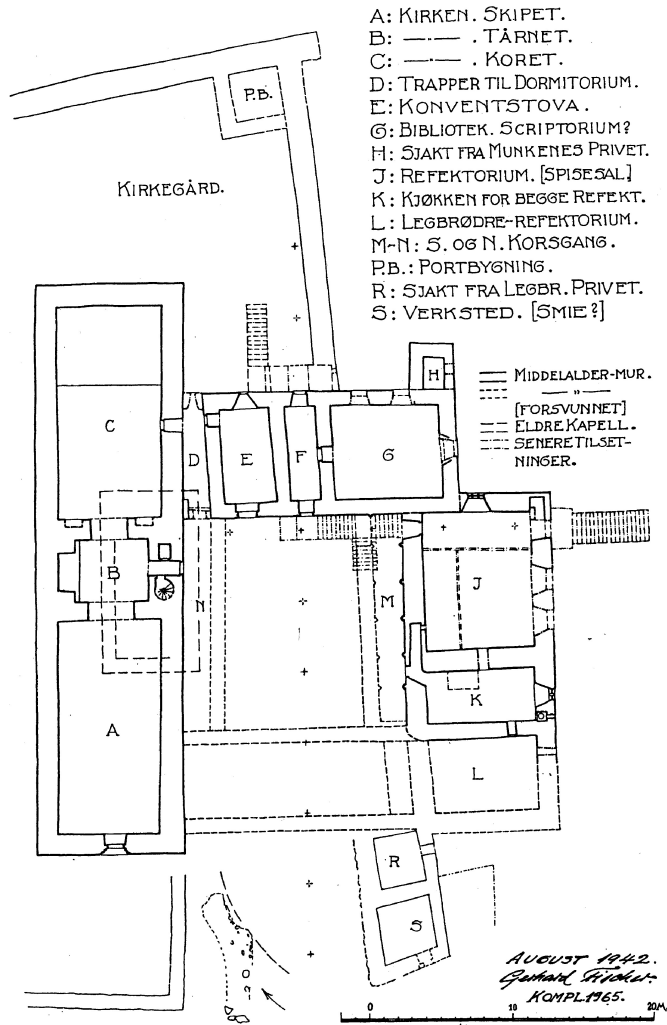

Fig. 1. Utsteinklosterets grunnplan. Gjengitt etter Fischer 1965:7.

kevel til 1270-tallet basert på stilmessige vurderinger av vinduenes grindverk. Arkitekt Gerhard Fischer, som ledet de bygningsakelogske undersøkelser i anlegget fra 1937 fram til det sto ferdigrestaurert i 1965, mente imidlertid med bakgrunn i sine samlede iakttakelser at skipet var kirkens eldste del.³ Nok uten å kjenne Meyers oppfatning, men til gjengjeld tydelig påvirket av tanker hos arkitekt Harald Hals II,⁴ som hadde ledet undersøkelsene før Fischer, trodde kunsthistorikeren Morten Stige i 1998 å kunne endevende Fischers kronologi. Han tok igjen utgangspunkt i vindusutformingene, og anga at *koret med tårn* var den eldste del.⁵ Arkeologen Øystein Ekroll hadde allerede i 1997 tyvlånt hele Stiges oppfatning,⁶ og han har holdt fast ved Stiges kronologi uten å foreta noen egen inngående drøfting av forholdet til tross for at han siden har framsatt nokså nye tanker om klosterets totale bygningshistorie.⁷ Disse er basert på en uavkortet tilslutning til historikeren Eldbjørg Haugs påstand om at konventet går tilbake til 1100-tallet,⁸ dvs. at det er omlag 100 år eldre enn tidligere antatt.

*

Vender man seg til kirkens murverk, som også i ytterlivene lå åpent til skue for alle og enhver før murlivene igjen ble pusset, kan man temmelig entydig avgjøre aldersrelasjonene mellom bygningens to deler, og dermed ta stilling til de nevnte meningsforskjeller.

Murverket i begge ledd er av kategorien *vestnorsk gotisk mur*, et begrep skapt i 1970-årene av kunsthistorikeren Hans-Emil Lidén.⁹ Forskjellene mellom de to foreliggende varianter er minimale, men likevel lett erkjennelige. I skipet er steinen av til dels mindre format, tilsynelatende også av en annen bergart og med større grad av gjennomgående skift enn i koret. Der møter man fortrinnsvis mer uregelmessige blokker i en uryddigere skiftegang, bruken av pinning er også mer fremtredende.

³ Fischer 1965:3–15.

⁴ Hals 1935:22. Hals II lufter ulike synspunkter på klosterkirkens utbygging uten å trekke noen egentlige konklusjoner. Han er også den som har lagt grunnen for en del av Fischers oppfatninger.

⁵ Stige 1998:85–95. I Stiges oppfatning inngår at kor og skip var av samme bredde i grunnplanet.

⁶ Ekroll 1997:250.

⁷ Ekroll 2005:228–29.

⁸ Haug 2005:103–40.

⁹ Lidén:1974:37–41. Den eldste helt sikkert daterte forekomst av slikt murverk er fra 1250-årene og finnes i Håkonshallen i Bergen.

Utvendig i begge langmurer løper de to typer murverk sammen langs nær loddrette linjer i full vegg høyde. Dette viser nokså klart at det yngre murverk er blitt føyd inn mot et hjørne i et allerede stående bygg, dvs. at dette bygg har stått som en avsluttet enhet, ikke som et første trinn i en planlagt utbygging, hvor en i så fall måtte ha ventet seg et oppad skiftvis avtrappet murbrudd.

I kirkens nordvegg, der murverket løper i ett strekk ubrutt over hele veggens lengde fra bygningens NØ-hjørne fram til murbruddet, ligger dette ca. en meter vest for tårnets vestre begrensning (se fig. 2). I sørveggen er forholdene tilsvarende, men grensene er der langt mer utflytende på grunn av brannskader og betydelige tillappinger under 1900-tallets restaureringer.¹⁰ Det finnes kun *en* rimelig måte å forstå det foreliggende forhold på, nemlig at den yngre korveggen er blitt murt inn over og gitt forband til skipets eldre murverk, der veggene ved det NØ- og SØ-hjørne har stått i full høyde da koret ble reist. Hadde aldersforskjellene vært omvendte, måtte murbruddet ha ligget lenger øst, øst for tårnets vestre hjørner. Å hevde at man ikke kan utlede aldersrelasjonene av murbruddets posisjon er derfor en feilslutning.¹¹

Det er ikke bare i ytterlivene murverket gir beskjed. Inne i skipet er det godt forband i det NØ- og SØ-hjørnet, og langveggenes murverk gjenfinnes i østveggen over og omkring korbuen. De umiddelbart observerbare forhold viser heller ikke til sekundære inngrep i murlivene. Det kan derfor ikke være saklig tvil om at skipet er eldst, og at dette bygningsledd har vært oppført, som det nå står, i en sammenhengende byggeprosess.¹²

Vedrørende muranalysen bør det avslutningsvis nevnes at de to litt ulike muremåter på hver sin side av murbruddet også i seg selv gir ett visst pek om at koret er den yngste del. Ut fra de kronologier som forsøksvis kan bygges opp over vestnorsk murverk, er nemlig korets murer uten tvil typologisk yngre enn skipets. Å komme med mer presise dateringer av de to varianter er likevel ikke mulig, ettersom murkarakteren også i stor grad bestemmes av den stein som har vært for hånden det enkelte sted. Forsiktigvis kan man imidlertid si at skipets murverk påminner mest om arbeider som forsøksvis er plassert i 1250–60–70-årene, mens korets murer har drag vi gjenkjenner i det tidlige 1300-tall, men som alt er svært tydelige før århundre-

¹⁰ Jfr. Fischer 1965:14 og 16, Hommedal 2005:25–37.

¹¹ Jfr. Stige 1998:92 og Hommedal 2005:47.

¹² Dermed faller også grunnlaget for å hevde at skipets vestportal er flyttet til sin nåværende posisjon fra tårnets vestvegg slik Stige har hevdet. Se Stige 1998:86, jfr. også Storemyr 2001:6–8 der Ekroll er bidragsyter. Hva angår denne portalens stil og utforming holdes dette ellers utenfor argumentasjonen i den foreliggende tekst selv om det her er tale om forhold som understøtter de konklusjoner som trekkes.

skskiftet.¹³ Trolig er det derfor uansett kun et uvesentlig sprang i tid mellom de to deler av bygningen.

*

De slutninger som i det foregående er utledet om relasjonene mellom kor og skip faller således i alt vesentlig sammen med det syn Fischer framla i 1965. Han antok som hele sin samtid at klosteret var stiftet i 1260-årene. Og han så for seg at kong Magnus Lagabøte, etter at han ble alenekonge i 1263, hadde overdradd til augustinerne et nettopp påbegynt kirkebygg, i grunnplan bestående av et rektangulært skip med kvadratisk kor, der koret og skipet var under oppføring ved det tidspunkt klosteret ble anlagt. Videre mente han å gjenfinne disse ledd som de nedre partier i den stående bygnings kor og tårnrom. Koret og selve tårnoppbygget antok han var tilføyd mot slutten av 1200-tallet, etter at den påbegynte kirken i mellomtiden var blitt fullført. Og under dette arbeidet hadde en da tatt hensyn til at det senere skulle anlegges korsgang og vestfløy inn mot skipets sørvegg.¹⁴

I sin artikkel fra 1998 der Stige mente å endevende Fischers dateringer, tok han som nevnt, for tidfestingens del utgangspunkt i vinduenes grindverk, der han trodde å se en typologisk mer fremskreden form i skipet. I koret mente han å finne et rent plategrindverk,¹⁵ av termens engelske opphavsmann, Robert Willis, definert som grindverk dannet av *a plate of stone pierced with holes*,¹⁶ i skipet, en utgave han henførte til den yngre varianten sprosseg grindverk sammensatt av *bars of stone*. I sin analyse gjorde ikke Stige noe tilstrekkelig skille mellom grindverkets konstruktive oppbygning og dets dekorative utforming. Det er nemlig først og fremst i den tekniske sammensetning det egentlige skille går, ikke i utformingen for øvrig, selv om det nødvendigvis er en svært nær sammenheng mellom disse ting.

Forskjellene mellom korets og skipets vinduer er imidlertid i konstruktiv forstand helt minimale. De enkelte bestanddeler er begge steder innskjøtt i hverandre på samme vis, og det er teknisk sett tale om en art plategrindverk. Vinduene i skipet er dog noe rikere i sin dekorative utførelse med en kraftig vulstprofilering rundt pla-

¹³ Ekroll 1990:42–46 gir en god oversikt over murverkets utvikling i det aktuelle tidsrom.

¹⁴ Fischer 1965:6.

¹⁵ En egen kommentar kan gjerne knyttes til korets østvindu. Stige har hevdet at dette skulle være uriktig rekonstruert av Johan Meyer i de første år av 1900-tallet, Stige 1998:89–90. Ekroll har videreført denne påstand, Ekroll 1997:250 og 2005:246. Meyers oppmålings-tegning, som er vist bl.a. i Ekroll 2005:261, tyder på at grindverket i sin originale stand i alt vesentlig må ha vært som det nå står, selv om vinduets innerinnfatning helt tydelig er blitt endret. Jfr. Hommedal 2001:19 samt fig. 12 og 14.

¹⁶ Parker 1902:III og 128 note m.

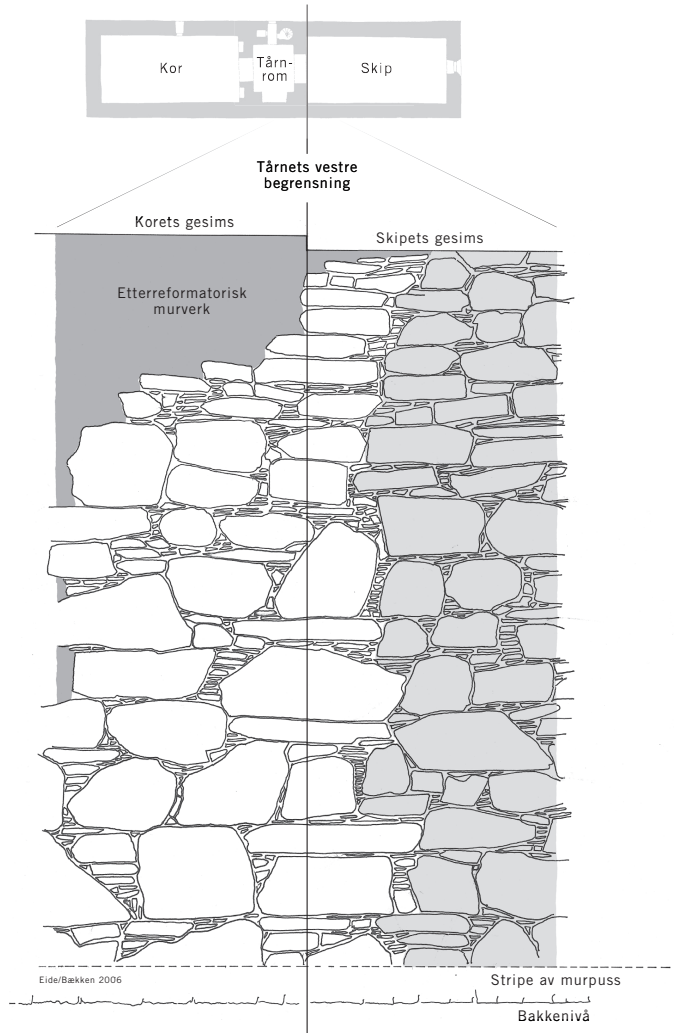

Fig. 2. Klosterkirkens nordvegg ved tårnets vestre begrensning med murbruddet markert. Lett skjematisert skisse basert på sammentegning av to ulike fotografier (Hommedal 2005:45–46). Litt fortegnning må påregnes på grunn av ulike kamera-vinkler.

tens gjennomskjæringer.¹⁷ Plategrindverk i de varianter som forekommer på Utstein,¹⁸ foreligger i flere stående bygninger i Bergen fra tiden omkring 1250 til ut i 1270-årene.¹⁹ De har også sine paralleller i Kvinnherad og Ullensvang, formodentlig fra siste del av dette tidsavsnittet. Mye kan dessuten tale for at helt tilsvarende grindverk, men særdeles enkelt i sin dekorative bearbeidelse, er blitt innsatt i korene i Fana og Avaldsnes så sent som i tiden like etter 1308 da kirkene ble innlemmet i den kongelige kapellorganisasjon.²⁰ Det vil si at plategrindverk kan ha vært i bruk en god tid etter at det konstruktivt mer krevende sprossegrindverket hadde gjort sitt inntog i Stavangerkoret i 1270-årene, så vel som i de svært kompliserte vinduene i Apostelkirke III i Bergen²¹ i det samme tidsrom. Selv uten å ta hensyn til murbruddets vitnesbyrd, legger derfor ikke vinduene grunn for tvingende slutninger om den innbyrdes alder mellom kor og skip i klosterkirken.

Før grindverket forlattes, kan det for øvrig være fristende å se hen til tårnrommets nordvindu som av Meyer er rekonstruert med et udiskutabelt sprossegrindverk. Dette rommet må nemlig med all rimelighet ha vært den del av kirken som sist er blitt berørt i forbindelse med kortilføyelsen, dvs. arbeidene der kan neppe ha blitt igangsatt før de liturgiske funksjoner var overført til nybygget. Vinduet i nord må, ut fra de få rester som var bevart, ha skilt seg noe fra så vel korets som skipets vinduer, uten at det nødvendigvis kan sies å ha hatt dagens form.²² Ikke desto mindre er det lokkende å dra en parallell til franciskanernes skrudhus i Bergen, trolig oppført en gang i 1280-årene. Der finner vi det eneste bevarte eksempel, men også der rekonstruert, på et helt samsvarende sprossegrindverk, noe som i så fall kanskje kunne antyde at også Utsteinanlegget ble slutført på denne tid. Men noe mer enn en ganske løs gjetning kan dette jo likevel ikke bli, så lenge rekonstruksjonens gyldighet er helt på det uvisse og liknende grindverk dessuten er kjent fra den revne Herdla kirke, hvor de be-

¹⁷ Skipets vestvindu, som er rekonstruert av Fischer, er holdt utenfor betraktningene.

¹⁸ Man har også eksempler i klosterets sørfløy, disse ligger i sin form nær korets vinduer.

¹⁹ Mariakirken, Håkonshallen, Rosenkrantzårnet, Fransiskanerkirken – dvs. nåværende domkirke.

²⁰ Lidén 1999:130.

²¹ Se Lidén 1980:165–70 samt Per Bækkens delvise rekonstruksjoner i Vihovde s.a.:46–47.

²² Meyer har så vidt vites ikke oppgitt noe egentlig grunnlag for sin rekonstruksjon. Jf. Hommedal 2005:44–45. Det foreliggende grindverksmønster, i tokoblede åpninger stundom kalt *Y tracery*, i flerkoblede, *intersecting tracery*, har sitt opphav i England, hvor det forekommer nokså spredt fra ca. 1250 til litt ut i 1300-årene, se f.eks. Parker 1902:137 og Binding 1989:141–42.

skrevne vinduer kunne tenkes å være fra tiden etter 1308 – jfr. Lidéns antakelse for Fanas og Avaldsnes vedkommende.²³

*

Murverkets anvisninger om aldersrelasjonene i kirkebygget kompletteres av en del andre forhold, noen nokså entydige, andre mer indirekte. Koret overspennes med tre fag krysshvelv. Tårnrommet har et helt tilsvarende hvelv som ble gjenoppmurt etter rimelig sikre spor ved restaureringen omkring år 1900. Korets hvelv med konsoller og skjoldbuer er helt utvilsomt samtidige med veggene. I tårnrommet er hvelvkonsollene hugget inn i allerede stående murverk, og deler av hvelvet mangler forband til vegglivet, noe som direkte viser at hvelvet er satt sekundært inn i rommet. Av dette er det igjen naturlig å slutte at romenheten er eldre enn koret siden hvelvene begge steder er helt like.

Nordre korsgang kan også trekkes inn i betraktningene. Hvelvribbene har her sprunget fra konsoller. Disse er som ribbene identiske med utformingene inne i koret. Øst for murbruddet er konsoller og skjoldbuer helt klart murt i ett med murverket og portalåpningen inn til tårnrommet er tydelig innpasset i hele arrangementet. Forholdene vest for murbruddet er mindre gjennomskuelige på grunn av brannskader i muren. Direkte beviselig er det derfor ikke, men det virker som om konsoller og skjoldbuer der er innsprengt i stående mur,²⁴ og er denne konklusjonen korrekt, slik mye tilsier, viser det igjen at skipet er eldst.

Korsgangstakets dekklist langs skipets sørvegg virker på sin side ikke innskutt i murverket på samme vis som skjoldbuene under, og her står man avgjort ved et tankekor. Det meste tyder nemlig på at den sammen med oppleggene for takverket

²³ Ved rivningen i 1861 hadde Herdla kirke rester av et tokoblet vindu i vestgavlen og et trekoblet i østgavlen. I Norge er denne type sprossegrindverk kun sikkert belagt her og i Franciskanerkirken, og det eksisterer ingen form- eller konstruksjonsmessig sammenheng mellom dette grindverket og forekomstene i Fana og Avaldsnes, uten at en dermed helt kan utelukke samtidighet. De oppmålinger som ble gjort av Chr. Christie i 1859 (gjengitt i Lidén 1997:155) viser for øvrig at kirken må ha vært helt nybygd eller omfattende endret en gang i tiårene omkring år 1300, og så meget mer som den hadde vært i kongens eie alt fra andre halvdel av 1200-tallet, er det fullt mulig at en her står overfor byggearbeider som er samtidige med Franciskanerkirken, dvs. at de i tid ligger forut for 1308 da Herdla kom inn under den kongelige kapellorganisasjon.

²⁴ Fischer 1965:14 er på det siste punkt helt kategorisk, og de beskrivelser av dette murverket som ble gjort før det igjen ble pusset, synes å bekrefte hans vurderinger, jfr. Hommedal 2005:28–31.

kan ha vært murt inn allerede da vegglivet ble oppført. I hele dette veggpartiet mellom murbruddet og vestfløyen kunne det derfor ha vært sterkt ønskelig med fornyede detaljstudier ut fra litt ulike problemstillinger for fullt ut å avklare de murkronologiske forhold. Dette er nå dessverre umuliggjort ved at murverket igjen er blitt pusset.²⁵

Selv om aldersrelasjonene mellom kor og skip synes å være udiskutable, er det fremdeles flere uavklarte forhold ved bygningshistorien. De dekkes ikke på tilfredsstillende måte av noen av de framførte forklaringer, det være seg Fischers eller andres. Mange av disse forhold refererer seg til fenomener i tårnrommets utforming og murverk, og i dette avsnitt av bygningen må det uten tvil gjøres en rekke nye undersøkelser i murene om det skal etableres sikker kunnskap. Det eneste som med visshet kan sies på det nåværende tidspunkt, er at det må ha vært foretatt nokså store bygningsmessige inngrep flere steder. Kun ett forhold skal i den forbindelse nevnes:

Sørportalen står midt på veggen, og Fischer antok at det er den opphavlige innerinnfatningen som fortsatt eksisterer *in situ*, i det han oppfattet den som en sørportal i kong Magnus' påtenkte kor.²⁶ Godtar vi at dette var anlagt som et kor, og faktisk også fungerte slik en periode, vil det ikke være mulig på noen måte å tenke seg en portal på dette sted, mer eller mindre rett ut for alteret. Åpningen må på vanlig vis ha ligget inn mot rommets SV-hjørne om den i det hele har vært der. Innerinnfatninger er dessuten i alle vanlige tilfelle ganske anonyme uten dekorativ utsmykning, noe den foreliggende har i fullt monn, kronet som åpningen er av et rikt profilert bueslag toppet av et kors. Store deler av det søndre veggpartiet må derfor på et eller annet vis ha vært nedrevet og gjenoppmurt, kanskje like mye for å gi plass til trappeløpet i muren. At innerinnfatningen har samtidighet med koret

²⁵ Overalt der forholdet har latt seg avklare, ser vi at middelaldersk murverk har båret puss eller kalkslamming. Slik sett har 1800- og 1900-tallets pussavhugging på flere måter vært et feilgrep. Bygningene har mistet noe av sin autenticitet, og man har fått fuktrelaterte problemer i murverket etter at livene har mistet sin beskyttelse. Man må imidlertid stille seg ytterst kritisk til en praksis der murflatene på ny overpusses uten at man får trukket ut all den informasjon som faktisk ligger i det blottlagte murverk. Erfaring viser at fotografering og mekanisk beskrivelse ikke er tilstrekkelig. Murverket må ettergås ut fra alle aktuelle problemstillinger knyttet til det bestemte byggverk – man ser nemlig først og fremst det man ser etter. Svært viktig er det også at man i enhver sammenheng kan søke geologisk ekspertise som kan bistå i relevante spørsmål. I den aktuelle sak f.eks. ved å bestemme bergartstypene i og rundt korsgangens dekklist langs hele dens løp. Riksantikvarens opplegg for murverksregistreringene forut for pussarbeidene på Utstein må derfor karakteriseres som noe ugjennomtenkte, bygningens kompleksitet tatt i betraktning. Den framlagte rapport fra NIKU (Hommedal 2005) gir likevel mange fullt ut tilfredsstillende opplysninger.

²⁶ Fischer 1965:14.

sannsynliggjøres ellers i seg selv av bueslagets profiler som gjenfinnes der i varianter, bl.a. i vestveggen nisjeinnfatninger. Portalens plassering er dessuten antakelig diktert av ytterinnfatningens tilpasning til korsgangens faginndeling.

*

Kan det så til slutt sies noe om den resterende del av kompleksets alder i forhold til kirken? Alle som har gitt bidrag til diskusjonen, ser østfløyen som anleggets eldste del,²⁷ og dette er trolig korrekt, uten at det er mulig å gi noen helt skarp datering. Murverket og de spissbuede glugger i kjelleretasjen gjør likevel ikke en byggestart før 1250 særlig trolig. Det er heller ikke mulig å relatere den til skipets alder. Sørfløyen med søndre korsgang er en tilføyelse til østfløyen, og det er ellers alminnelig antatt at vestfløyen var av samme alder som sørfløyen.²⁸ Søndre korsgang er her av interesse fordi den helt opplagt er samtidig med sørfløyen. Hvelvenes ribber har vært rikt profilert. De har i front en tagg, på hver side flankert av vulster, som i bakkant er dypt underskåret. Underskjæringen går over i en baktil forsenket vingeliknende vulst med pålagt bånd i front. Dette profilet som kjennes i grovere format fra steinsamlingen på Bergenhus,²⁹ men der uten proveniens eller datering, inneholder trekk man nok helst ville forbinde med en tidlig del av 1200-tallet. Dette passer ikke med sørfløyens murverk og forholdene ellers, men det gir trolig en forsiktig antydning om at sørfløyen ikke kan være nevneverdig yngre enn østfløyen, og det samme gjelder da for vestfløyen. Uten at noe lar seg direkte bevise, får man derfor en følelse av at man står overfor et anlegg som er blitt reist etter en samlet plan i bemerkelsesverdig rask takt i 1200-tallets tredje kvartal, et anlegg der kirkens skip og øst-

²⁷ Meyer skal rett nok under den tidligste fase av sitt arbeid ha ment at østfløyen måtte være yngre enn koret, men de argumenter som er framført, er ikke tvingende, og han kan ikke sees å ha opprettholdt et slikt syn, se Hommedal 2001:21.

²⁸ Fischer 1965:14.

²⁹ Det er tale om Ma 378 og BRM 62/69, en anfangsstein og en ribbestein fra ett og samme hvelv der spennvidden har vært betydelig. Bortsett fra dimensjoneringen er det tale om en tilnærmet sammenfallende form sett i forhold til profilene på Utstein. Ma 378 er i sin tid blitt innbrakt til Historisk museum i Bergen uten at funnsted er notert. BRM 62/69 er en av flere verkstykker som fram til eksplosjonsulykken i 1944 lå lagret i Håkonshallen. Over tid var de blitt funnet i og rundt bygningen, uten at opphavlig proveniens er kjent (se Lidén 1980:163). Steinenes opphav er derfor på det uvisse, men er de fra Bergenhus, hvilket er mest trolig, kunne man peke på Apostelkirke II som en mulighet, uten at dette er mer enn en rå gjetning. Uansett understreker de sambandet mellom Utsteinanlegget og det bergenske byggemiljø i en tid av 1200-tallet, og gir kanskje Fischer rett i at kong Magnus har overført arbeidere fra Bergen til Utstein, se Fischer 1965:8.

fløyen utgjør utgangspunktene og koret en sluttstein, det hele kanskje fullført alt i 80-årene.

Så kan man spørre om noen av disse to utgangsledd har ved seg elementer som peker i retning av at de var planlagt for et bestående konvent. Siden veggene nå er pusset, lar det seg ikke lenger avgjøre om dormitoriets latrinesjakt faktisk er en tilføyelse til østfløyen slik Fischer hevder,³⁰ men siden hans vurderinger i slike tilfelle er å anse som pålitelige, har vi i alle fall ingen positive bevis for dette leddets del. Hva angår skipet, er det for alle tydelig at en under oppføringen av sørveggen, gjennom vindusplasseringen og den trolig samtidig innmurte dekklist for korsgangen, har tatt hensyn til det som skulle komme av bygninger på sørsiden. Ett tungtveiende forhold taler likevel mot at det her er tale om en bygning som ved byggestart var påemnet som kirke for et konvent. Det gjelder planformen, som med sitt ytterst beskjedne kor³¹ på ingen måte skulle kunne være i samsvar med de liturgiske behov som i et slikt tilfelle ville være til stede.

*

Oppsummerende kan det derfor sies at ingen avgjørende trekk i anlegget underbygger påstanden om at klosteret skulle kunne være eldre enn midten av 1200-årene. Det er ved utgravninger rett nok påvist rester av eldre aktivitet, men spor av gjenanvendte bygningsdetaljer etc. som kunne gi beskjed om funksjon og datering savnes,³² og Fischers syn på den relative kronologi i komplekset lar seg ikke anfekte, selv om detaljer åpenbart bør settes under debatt. Det er således ikke noe som helst holdepunkt i bygninger eller arkeologisk materiale for den tilslutning Øystein Ekroll har gitt til Eldbjørg Haugs påstand om at klosteret ble opprettet i 1100-tallet,³³ like lite som det er belegg for hans besnærende framkonstruering av en tidligere byggefase der deler av det bestående anlegg inngår.³⁴

³⁰ Fischer 1965:9.

³¹ For å være et 1200-talls anlegg er koret påfallende lite, uaktet dets kirkelige funksjon.

³² Det foreligger opplysninger om forekomsten av bygningsdetaljer med romansk stilpreg, muligvis sekundært anvendte, i kirkebyggets østlige del, dvs. koret. Se f.eks. Hals II 1935:18. De aktuelle steiner ble fjernet av Meyer, som ikke selv kan sees å ha kommentert dem ut over det som er gjengitt hos Hals II, og de har siden forsvunnet. Det er derfor i dag umulig å ta stilling til deres karakter og eventuelle informasjonsverdi.

³³ Ekroll 2005:229.

³⁴ Ekroll 2005:233.

Litteratur

- Binding, Günther. 1989. *Masswerk*. Darmstadt.
- Ekroll, Øystein. 1990. "Byens herlighed." Riksantikvarens skrifter. No. 6. Oslo.
- 1997. *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo.
- 2005. "Bygg og bruk." I: *Utstein kloster*. Red. Eldbjørg Haug. Rennesøy. s. 215–62.
- Fischer, Gerhard. 1965. *Utstein kloster. Kongsgård – kloster – herregård*. Stavanger.
- Hals, Harald II. 1935. "Et bidrag til Utstein klostres bygningshistorie." I: *Rogaland historielag*. Årshefte 21. Stavanger. s. 18–23.
- Haug, Eldbjørg. 2005. Red. *Utstein kloster*. Rennesøy.
- Hommedal, Alf Tore. 2001. *Utstein klostres restaureringshistorie*. Utarbeidet av NIKU for Riksantikvaren og Stiftelsen Utstein kloster. Bergen.
- 2005. *Utstein kloster, Rennesøy i Rogaland*. Bygningsarkeologisk muranalyse 2002–04. NIKU Arkivrapport 5–2005. Bergen.
- Lidén, Hans-Emil. 1974. *Middelalderen bygger i stein*. Oslo–Bergen–Tromsø.
- 1980. "Bygningsstein fra Bergenhus." I: Fischer, Gerhard & Dorothea. *Norske kongeborger*. Bd. II. Oslo. s. 165–79.
- 1997 Herdla kirke. *Norges kirker*. Hordaland Bd.1, hefte 2. Oslo. s. 154–63.
- 1999. "Olavskirken på Avaldsnes." I: *Kongskyrkje ved Nordvegen*. Aksdal. s. 104–60.
- Parker, John Henry. 1902. *An Introduction to the study of Gothic Architecture*. 14th Ed. London.
- Stige, Morten. 1998. "Klosterkirken på Utstein. Ny bygningskronologi." *Foreningen til norske fortidsminnesmerkens bevaring*. Årbok. Oslo. s. 85–95.
- Storemyr, Per. 2001. *Dokumentasjon av skipets vestportal på Utstein klosterkirke*. Nidaros domkirkes restaureringsarbeider. Rapport 3/2001. Trondheim.
- Vihovde, Anne Brit. s.a. *Kirkesenteret på Holmen*. Utstillingskatalog, Bryggens Museum. Bergen.

Summary

Although it is not complete, the house of the Augustinian Canons at Utstein in Rogaland is the only relatively well preserved medieval monastic settlement in Norway. The general opinion is that the house was established in the 1260s. As in the majority of religious houses, the buildings in the compound complex differ somewhat in age, and for parts of the complex, it is difficult to follow the steps in the construction process. For that reason, there are different opinions about the history of the settlement and the buildings related to it.

This article deals mainly with some of the different theories connected with the monastic church. The ground plan is an elongated rectangle with a low, but compact

tower in the middle, effectively separating the chancel in the east from the nave in the west (See fig. 1), and there is general consent that this rather unusual plan is the result of the church being built in two stages, but there is no agreement on which part is the older one.

The point of departure for the present text is the study of the masonry, which was open to all for inspection until a few years ago when it was again plastered. Externally, in the northern wall of the church, it is possible to demonstrate that the joint between the masonry in the chancel and that in the nave is situated in a position where it irrefutably testifies that the nave is the older part of the building (See fig. 2). This conclusion fits with the results presented by Gerhard Fischer in 1965. The theories put forward by Morten Stige and Øystein Ekroll, partly based on observations of the tracery in the church, are consequently disproved.

The conclusion drawn from the masonry in the northern wall of the church is supported by a number of other facts, among them certain irregularities in the vaulting of the tower, where the formerets do not bond into the masonry of the walls except for the springing zone, indicating that the vaulting of this part represents an additional building phase contemporary with the construction of the present chancel. In the tower there are however several empty holes in the architectural history, which can only be thrown light upon by new examinations in the building itself.

The present study of the masonry gives no key to an exact dating of the buildings, but all things considered, a starting point before 1250 is unlikely, nor is there anything indicating that the oldest part of the church was built for a conventual community. According to Gerhard Fischer, in the 1260s, King Magnus Lagabøte transferred to the Augustinians his royal estate with a church where construction was in progress, whereupon the Augustinians finished the building matching their own needs, and in the following years they finished the whole abbey. This presumption seems to withstand all criticism, although several minor details are open to debate. In addition the architecture as a whole gives the impression of a structure rapidly built within 30 – 40 years, with no apparent deviation from an original concept.

Ole Egil Eide, født 1943. Arkitekturhistoriker og pensjonert forlagsmann. Selvstendig næringsdrivende i mer enn 25 år. Deltok i mange av 1960- og 70-årenes viktigste kirkeundersøkelser. Mag. art. nordisk arkeologi 1973 med avhandlingen *De toskippede kirker i Oslo*. Har i nær 40 år med mellomrom vært knyttet til kunsthistorieundervisningen ved Universitetet i Bergen og Folkeuniversitetet med forelesninger og ekskursionsjoner innen emnene europeisk og norsk middelalderarkitektur.
